

Արկաղի ԱԿՈՊՈՎ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՏԱՅՔՈՒՄ XIX դ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿԻՆ

XVIII դ. ընթացքում Ախալցխայի նահանգի և մասնավորապես Տայքի քրիստոնյա բնակչության մի մասը, հատկապես լեռնականների ներխուժումների և XIX դ. սկզբին միջցեղային ընդհարումների, ինչպես և 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ խաղաղ բնակչության կոտորածների, արտագաղթերի ու բռնագաղթների, համաճարակների, զանգվածային մահմեդականացման հետևանքով զգալիորեն նվազեց (տե՛ս աղյուսակ 1): Ուղղափառ վրացիներն ու կաթոլիկացած հայերը դարձան փոքրամասնություն, ամայացան բազմաթիվ բնակավայրեր. «Այս փաշայության բնակչությունը նախկինում ավելի զգալի էր, որն ապացուցվում է ամենուր հանդիպող գյուղերի և ամրոցների ավերակներով, անմշակ ու ամայացած դաշտերով»:¹

աղյուսակ 1

Հ/հ	Գավառը	բնակավայրերի թիվը	ծխերի թիվը	բնակչության թիվը
1	Կիսկին	42	1260	7560
2	Պարխար	27	810	4860
3	Թորթում ²	53	1590	16960
4	Թավուսկեր*	14	420	2520
5	Օլթի	45	1350	8100
6	Մամրվան	37	1110	6660
7	Փանակ	46	1380	8280
8	Գյոլե	30	900	5400
Ընդամենը		294	8820	60340

Տայքը XVIII-XIX դարերի սահմանագլխին

XIX դ. սկզբին Ախալցխայի թեմի առաջնորդությունը կաթոլիկներին անցնելուց հետո Տայքի ոչ մեծաթիվ հայ առաքելական ազգաբնակչությունը (բացառությամբ Գյոլեի սանջակի) հոգևոր առումով դրվեց Էրզրումի թեմական առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու իրավասության ներքո:³

XIX դ. սկզբին Արևելյան Վրաստանում հաստատվելը հնարավորություն տվեց ռուսական դիվանագիտությանը մանրակրկիտ նախապատրաստելու իր սահմանների ընդլայնման ծրագիրը ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ էթնոհոգեբանական տեսանկյուններով: Այդ շրջանակներում հատուկ ուշադրություն հատկացվեց տարածաշրջանում ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնախնդրին: 1800 թ. հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ. Ֆ.

¹ *История военных действий в Азиатской Турции 1828-1829 годах, Варшава, 1843, ч. 1, стр. 57.*

² Ա. Մ Ե Լ ք ո ն յ ա ն, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Եր., 1994, էջ 116:

* Աղյուսակում շեղագիր ընդգծված են Տայքի այն գավառները, որոնց բնակավայրերի թվի վերաբերյալ տվյալները վերցրել ենք Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարից: Տե՛ս Բոլոճոբոս յոալլոյտոս չձաձա ճաձտարո, 1694-1732, տურքյուլու լեյլեթի տարգմանոտ ցամոսաճեմատ մոսթաձա ց. աձլլաձեմ, ցամոլլոլլեձա ճալլոտո մ. կձանոձեմ, տոձոլլոս, մեյցնոլլեյձա, 1979, ցց. 100-204. Համեմատության համար նշենք, որ XVI դարի վերջին Տայքի 446 բնակավայրերում ապրում էր ավելի քան 82 հազար մարդ (12016 ծուխ):

³ Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163թ, վավ. 747, թ.1-2:

Կնորհնգին տված հրահանգում Պավել I ցարը պահանջում էր երկրամասերին տիրելու գործում նախապատվությունը տալ ոչ թե բռնամիջոցներին, այլ կամավոր հպատակություն ընդունելուն: Դա նշանակում էր, որ ցարական պաշտոնությունից պահանջվելու էին մեծ ջանքեր կողմնորոշիչ աշխատանք տանելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր I-ը ևս այդ քաղաքականության մեջ հատուկ զգուշություն էր պահանջում թուրքերի հարցում և ընդգծում էր հայերին վստահելու անհրաժեշտությունը: Ցարական արքունիքը խրախուսում էր Ախալցխայի էյալեթից քրիստոնյաների ներգաղթը Վրաստան, իսկ սուլթանական կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար այդ ձեռնարկումները ներկայացնում իբրև Վրաստանից Թուրքիա փախած նախկին բնակիչների վերադարձ իրենց հայրենիք:⁴ Այսուհանդերձ, ցարական կառավարությունը շատ հաճախ հաշվի չէր առնում Ռուսաստանի հանդեպ սահմանամերձ տարածքներում ապրող ազգերի ունեցած իրական տրամադրությունները՝ չարդարացված համահարթեցման վերաբերմունք դրսևորելով և առաջնորդվելով զուտ հպատակներ ձեռք բերելու ձգտումով, անվերապահորեն համաձայնելով մահմեդականների առաջադրած պայմաններին: Ռուսական իշխանությունների որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ռազմաքաղաքական կոնկրետ իրավիճակով և թելադրված էր նվաճված տարածքները հպատակ ազգերով բնակեցնելու հետամուտ նպատակով: Մյուս կողմից՝ ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ աշխատում էին վերադարձվող տարածքների բնակչությանը գաղթեցնել ռուսական սահմաններ: Իհարկե, այդ ջանքերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ էին պսակվում և առանձին դեպքերում կայսրության որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն ուղղակի ձախողվում էր:⁵

XIX դ. առաջին քառորդին Տայբի ժողովրդագրական պատկերի վրա լուրջ հետևանքներ են թողնում ինչպես ներքին միգրացիոն գործընթացները Օլթիի գավառում,⁶ այնպես էլ 1820-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմը: Այս պատերազմի արդյունքում, ի թիվս Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային այլ գավառների, սարսափելի ավերածությունների ենթարկվեց նաև Թորթումի գավառը,⁷ ինչը հանգեցրեց ազգաբնակչության նոր խմբերի հեռանալուն այս գավառից:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո, երբ Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Երևանի ու Նախիջևանի խանություններն անցան Ռուսաստանին, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հարաբերությունները ավելի սրվեցին, որը 1828թ. ապրիլին հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի: Այս անգամ սուլթանը, պատերազմին կրոնական նշանակություն տալով, քրիստոնյաներին ոչնչացնելու նպատակով զենքի էր կոչում բոլոր մահմեդականներին:⁸ Ռազմական գործողությունները կովկասյան ռազմաճակատում սկսվեցին 1828թ. հունիսին, երբ զեներալ-ադյուտանտ Ի. Ֆ. Պասկևիչը 12 հազարանոց զորքով և 70 թնդանոթով⁹ հունիսի 14-ին Գյումրու մոտ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց Կարսի վրա: Պատերազմի սկզբում Եփրեմ կաթողիկոսը հանդես եկավ կոնդակով՝ ուղղված Կարսի, Ախալցխայի և Բայազետի հայ բնակչությանը՝ խնդրելով նրանց զորավիզ լինել ռուսական բանակին, որի հաղթանակներով էր

⁴ Ա. Մեյլքոնյան, *Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին*, Եր., 2003, էջ 155:

⁵ Հ. Մուրադյան, *Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը XIX դ. առաջին երեսնամյակին*, Եր., 2006, էջ 157:

⁶ Օ. Եվեչկոյ, *Статистическое описание Закавказского края, Санктъ-Петербург, 1835, стр. 174.*

⁷ *Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163բ, վավ. 486, ք. 1:*

⁸ Ա. Երիցեանց, *Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, 1800-1832, Թիֆլիս, 1894, էջ 395:*

⁹ *Նույն տեղում, էջ 400:*

պայմանավորված հայ ազգի ազատագրումը թուրքական լծից:¹⁰ Սպասված օժանդակության փոխարեն Պասկևիչը սահմանն անցնելու առաջին իսկ օրից հանդիպեց միայն լքված հայկական գյուղերի: Թուրքերը, խուսափելով հայերի հնարավոր ռուսամետ վարքագծից, նրանց տեղահանել, քշել էին դեպի Բասեն:¹¹

Հունիսի 23-ին ռուսական զորքը ներխուժեց Կարս: Այնուհետև, հակառակ թուրքական հրամանատարության սպասումների, Պասկևիչը զորքը շրջեց դեպի հյուսիս: Հուլիսի 24-ին ռուսները գրավեցին Ախալքալաքը, օգոստոսի 15-ին՝ ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ախալցխան, իսկ օգոստոսի 28-ին՝ Արդահանը: Ռուսները նկատելի առավելության են հասնում նաև Բայազետի կողմերում:

1828թ. հոկտեմբերին սառնամանիքների պատճառով պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում ընդհատվեցին: Ռազմական գործողությունների դադարեցումը թուրքերը փորձեցին օգտագործել՝ ամրացնելու և համալրելու իրենց ուժերը: Նախ և առաջ փոփոխության ենթարկվեց բարձրագույն հրամանատարական կազմը: Սերասկյար Բալիբ փաշան հեռացվեց պաշտոնից,¹² իսկ նրա փոխարեն սերասկյար նշանակվեց Հաջի Սալեհ փաշան: Վերջինիս օգնելու էին Սվազի (Սերաստիայի) Հաքքը փաշան և Զյոսա Մուհամմադ փաշան: Նախկին բանակի մնացորդները՝ մոտ 10 հազար մարդ, կանգնած էին Տայքի սահմանին՝ Մողանլուղում: Նրա հիմքի վրա ձևավորվող նոր թուրքական բանակն ակնկալվում էր զարնանը հասցնել 80 հազարի: Այս միջոցառումները բարեհաջող ավարտելուց հետո սերասկյարը ծրագրում էր զարնանը ռուսներից հետ վերցնել թուրքերի համար առանձնահատուկ կարևոր ռազմամարտավարական դիրք ու նշանակություն ունեցող Կարսն ու Ախալցխան:¹³ Երևանյան ուղղությամբ թուրքերը նախատեսել էին օգտագործել Վանի և Մուշի փաշաների քրդական աշխարհագրային ջոկատներին:¹⁴

1829 թ. փետրվարի 17-ին սուլթանի դրոմամբ Աջարիայի Ահմեդ փաշան իր զորքերով ներխուժում է Ախալցխայի էյալեթի տարածք: Փետրվարի 19-ին մահմեդականների հրոսակները ներխուժում են Ախալցխա, սակայն բերդում պատասյարված ռուսական կայազորը՝ իշխան Վ. Բեհրոթովի գլխավորությամբ, համառ դիմադրություն է ցույց տալիս: Մարտի 4-ին Վրաստանից Ախալցխային օգնության է հասնում Ի. Բուրցովի ջոկատը, որից հետո թուրքերը դադարեցնում են Ախալցխայի բերդի պաշարումը և նահանջում:

1829թ. մայիսի 20-ին թուրքական զորքերը հրաման ստացան գրավելու Գյուլեի սանջակը: Թուրքական հեծելազորի անընդմեջ հարձակումները Գյուլեի վրա ընդհատում են կապը Կարսի և Արդահանի միջև՝ ծանր կացության մեջ գցելով ռուսական բանակին:¹⁵ Այդ նույն ժամանակահատվածում Գյուլեի և Բասենի սանջակներից թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ընտանիքներ առևանգելու փորձեր էին կատարվում, ինչպես պարզվում է Մարտիրոս Վեքիլյանի՝ կաթողիկոսին հղած նամակից:¹⁶ Այսպիսի պայմաններում, ստանալով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և

¹⁰ Ա. Մեյրնիյան, *Ջավայթը XIX դ. և XX դ. Իրանրդին*, էջ 172:

¹¹ Ա. Երիցեանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 399:

¹² Н. Лукьянович, *Описание Турецкой войны 1828-1829 годов, ч. 3, Санкт-Петербург, 1847, стр. 19.*

¹³ F. Chesney, *The Russo-Turkish campaigns of 1828 and 1829: with the view of the present state of affairs in the East, New York, 1854, p. 200-201.*

¹⁴ П. Аверьянов, *Курды в войсках России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов, Тифлис, 1900, стр. 58.*

¹⁵ *Акты собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. 7, Тифлис, 1878, стр. 784.*

¹⁶ *Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 257գ, վավ. 62, ք. 1:*

Ավստրիայի կառավարող շրջանների աջակցությունը, թուրքերն անցնում են լայն ճակատով հարձակման: Թուրքական մոտ 30 հազարանոց մի բանակ՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշայի գլխավորությամբ, ուղղություն է վերցնում Ախալցխայի վրա, մեկ այլ զորախումբ՝ Հաքքը փաշայի գլխավորությամբ, Սողանլուղի կողմից ուղղվում է դեպի Կարս, իսկ Վանի փաշան պատրաստվում է Բայազետի վրա արշավելու: Սակայն հունիսի 2-ին Ախալցխայի վրա արշավող ուժերը Դիդոր գյուղի մոտ պարտություն են կրում:¹⁷ Սերասկյարի ջախջախված բանակը հետ է շարտվում Սողանլուղից, իսկ ինքը՝ սերասկյարը, փախչում դեպի Էրզրում:¹⁸

Հունիսի 16-ին Բարդուսի մոտ Կարսի հայերից կազմված հեծյալ ջոկատը գրավում է թուրքական ճամբարից 9 կմ հեռավորության վրա ընկած Օսման փաշայի առաջապահ դիրքերը, իսկ հունիսի 18-ին ռուսական զորքը ջախջախում է Օսման փաշայի հիմնական ուժերին: Թուրքերը լուրջ կորուստներ են ունենում. 1200 հոգանոց հետևակից և 400 հոգանոց հեծյալ ջոկատից սպանվում և վիրավորվում է 300 մարդ:¹⁹

Հունիսի 19-20-ին Սողանլուղում պարտություն են կրում նաև Հաքքը փաշայի զորքերը: Ինքը՝ Հաքքը փաշան, 1500 զինվորների հետ գերի է ընկնում: Հունիսի 24-ին գրավվում է նաև Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան: Տեսնելով իրավիճակի անելանելիությունը՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշան որոշում է անձնատուր լինել և հունիսի 27-ին ռուսական բանակն առանց մարտի մտնում է Էրզրում: Պասկևիչի կարգադրությամբ Էրզրումում կազմվում է նահանգային ժամանակավոր վարչություն, որի կառավարիչ է նշանակվում գեներալ Ն. Պանկրատև:

Էրզրումը նվաճելուց հետո Պասկևիչը ձեռնամուխ է լինում Շևշատի, Աջարիայի, ինչպես նաև Տայքի գավառներից Օլթիի ու Նարիմանի հնազանդեցմանը: Նրա հրամանով Օլթի է շարժվում գնդապետ կոմս Սիմոնիչն իր ջոկատով, իսկ Արդահանյան կայազորի մի մասն ուղղվում է դեպի Նարիման: Կոմս Սիմոնիչը հասնելով Օլթի՝ այնտեղ ապստամբներ չի հայտնաբերում: Օլթիի և Նարիմանի բնակիչները պատգամավորների միջոցով Սիմոնիչին հնազանդություն են հայտնում:²⁰

Էրզրումում նահանգային ժամանակավոր վարչություն կազմակերպելուց հետո Պասկևիչը Էրզրումի էյալեթի բոլոր սանջակբեյերին առաջարկում է կամավոր ընդունել ռուսական հպատակություն: Պասկևիչի առաջարկին ընդառաջ Վերին Բասենի (Հասան-կալա), Ստորին Բասենի, Թորթումի, Օվայի, Նարիմանի, Դերջանի, Երզնկայի և Խնուսի կառավարիչները մերկայանում են Պասկևիչին: Կոմսին հնազանդվելու իրենց պատրաստակամությունն են հայտնում նաև Սպերի սանջակբեյ Ալի բեկն ու Օլթիի սանջակբեյ Քյուչուկ բեկը:²¹ Սակայն Օլթիի սանջակբեյը չի կատարում ռուսներին տրված իր խոստումը, ուստի Պասկևիչը հրամայում է փոխգնդապետ Շումսկիին հնազանդեցնել Օլթին: Եթե Քյուչուկ բեկը հրաժարվեր ռուսական հպատակություն ընդունելուց և փախչեր Օլթից, Շումսկին, համաձայն Պասկևիչի հրահանգի, պիտի առաջարկեր օթեցիներին իրենց միջից նոր կառավարիչ ընտրել:²² Փոխգնդապետ Շումսկիին հաջողվում է օգոստոսի 2-ին գրավել Օլթին: Սակայն ռուսական հպատակությունից խուսափող Քյուչուկ բեկը փախչում է Լիվանե:²³

Շուտով Օլթիի և Նարիմանի սանջակներում իշխանությունը վերստին անցնում է թուրքամետ ուժերին՝ Հուսեյն բեկին և Օսման աղային, որոնք զբաղվում են

¹⁷ Ա. Երիցեանց, նշվ. աշխ., էջ 417-418:

¹⁸ А. П у ш к и н, Путешествие в Арзрум во время похода 1829 г., М., 1986, стр. 398.

¹⁹ АКАК, т. 7, стр. 792.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 804-805:

²¹ Նույն տեղում, էջ 807:

²² Նույն տեղում, էջ 815:

²³ Նույն տեղում, էջ 821:

շրջակայքը թալանի ենթարկելով, ինչպես նաև հարձակվելով Կարսի հետ ռուսների հաղորդակցության ուղիների վրա:²⁴ Այս անկարգությունները վերացնելու նպատակով Պասկևիչը հրամայում է գեներալ-մայոր Պանկրատևին՝ փոխգնդապետ իշխան Արղության-Երկայնաբազուկի գլխավորությամբ մի արշավախումբ ուղարկել Օլթի, որի կազմում լինելու էին երկրորդ և չորրորդ մուսուլմանական գնդերը: Չորրորդ մուսուլմանական գունդը սեպտեմբերի 13-ին Բար գյուղում պարտության է մատնում 200 հոգանոց քրդական ջոկատին: Տեղեկանալով Նաբիմանի լիվայի Իդ և Կարա-Փունգար գյուղերի մոտ թուրքական ուժերի կուտակման մասին, իշխան Արղության-Երկայնաբազուկն այնտեղ է ուղարկում մի զորաջոկատ, իսկ ինքն ուղղվում է դեպի Ակրա-սու գյուղը: 500 հոգուց կազմված թշնամական զորաջոկատը Սուրբսարգիս գյուղից գալով, գրավում է հարմարավետ մի բարձունք և ապա համարվում շուրջ 800 հոգանոց գնդով: Սակայն վերջինս չի դիմանում Արղության-Երկայնաբազուկի զորախմբի հարձակմանը և նահանջում է՝ տալով շուրջ 100 զոհ և 54 գերի, այդ թվում զավառում մեծ ճանաչում ունեցող Օմար-բեկին:

Հաջորդ օրը ռուսական զորախումբն ուղղվում է դեպի Օլթի: Հուսեյն բեկը Օլթիի բերդում թողնելով 20 զինվոր, իր զորքով դիրքավորվում է Ջուջուրիս գյուղի մոտ՝ Օլթիից 7 կմ հեռավորության վրա: Արղությանի հրամանով 100 զինվորից և մեկ պիտուե-րական վաշտից կազմված մի զորաջոկատ փոխգնդապետ Կուվչինցիկովի հրամանատարությամբ պաշարում են Օլթիի բերդը,²⁵ իսկ մնացած ուժերը արշավում են Ջուջուրիս գյուղի ուղղությամբ: Թշնամին, որի կազմում կային բազմաթիվ դելիբաշիներ, զինված մահմեդական օթեցիներ և 600 լազեր, հուժկու դիմադրություն է ցուցաբերում: Էսսենին հաջողվում է ամրապնդվել նպաստավոր դիրքերում և ապա, հակահարձակման անցնելով, պարտության մատնել Հուսեյն բեկին: Վերջինս, տալով շուրջ 100 զոհ և 9 գերի, նահանջում է: Սեպտեմբերի 15-ին հանձնվում է նաև Օլթի բերդի փոքրաթիվ կայազորը:²⁶

Մինչև հաշտության կնքումը Պասկևիչը Նիկոլայ I-ին հղած իր զեկուցագրերում անհրաժեշտ էր համարում կնքվելիք հաշտությամբ ամրագրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքների անցումը ռուսական կայսրությանը: Այս շրջանակներում կոմսը երեք տարբերակ է առաջարկում Կովկասում ռուս-թուրքական սահմանների վերաբերյալ: Երեք դեպքերում էլ սահմաններն սկսվելու էին Ճորոխի ակունքների շրջանից. առաջինի դեպքում իր մեջ ներառելով ամբողջ Ախալցխայի էյալեթը, Կարսի էյալեթը և Բայազետի լիվա-փաշայությունը:²⁷ Երկրորդ և երրորդ առաջարկությունները համեմատաբար ավելի չափավոր էին: Երրորդ դեպքում անգամ առաջարկվում էր Ախալցխան թողնել թուրքերին, բայց ռուսական զորքերն Ախալցխայից դուրս բերելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարվում Ախալցխայի բերդը հիմնահատակ կործանել, որպեսզի այն հետագայում Ռուսաստանի համար լուրջ վտանգ չներկայացնի:²⁸ Այսուհանդերձ, 1829թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է մի պայմանագիր, որը շանթահար է անում միամտաբար մեծ ակնկալիքներ ունեցող արևմտահայությանը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներից Ռուսաստանին է մնում միայն Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալցխա և Ախալքալաք ամրոցներով: Հաշտության կնքման մասին լուրը Պասկևիչին հասնում է շուրջ մեկ

²⁴ Նույն տեղում, էջ 823:

²⁵ Ա. Ն. Ե. Ր. Ա. Ս. Յ. Ա. Ն., Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և ռուսական օրիննուտացիան XIX դ. առաջին կեսին, Եր., 1962, էջ 152-153:

²⁶ ԱԿԱԿ, տ. 7, ստր. 824.

²⁷ Պասկևիչի առաջարկության առաջին տարբերակով Տայքի տարածքն ամբողջությամբ անցնելու էր ռուսական տիրապետության տակ:

²⁸ ԱԿԱԿ, տ. 7, ստր. 784.

ամիս ուշացումով, որի հետևանքով ամբողջ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում անընդհատ բախումներ էին տեղի ունենում ռուսական բանակի և մահմեդականների միջև:

Ադրիանապոլիսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածով թուրքահպատակ քրիստոնյաներին թույլատրվում էր 18 ամսվա ընթացքում «իրենց, պատերազմից առաջ կամ հետո ձեռք բերած, սեփականության վերաբերմամբ անել կարգադրություն, և իրենց դրամագլուխներով ու շարժական գույքով անցնել պայմանավորվող տերություններից մեկի կամ մյուսի երկիրը»:²⁹ Հայությունը թուրքական վրեժխնդրությունից վախենալու բազում պատճառներ ուներ, քանի որ պատերազմի ժամանակ ռուսներին աջակցելը նրանց կողմից մասսայական բնույթ էր կրել, ուստի շատ տեղերում գյուղացիները, շրջապատելով ռուս բարձրաստիճան զինվորականներին, խնդրում էին իրենց չլքել և «չթողնել թուրքերի ու գազանաբարո քրդերի վրեժխնդրությանը»:³⁰

Խաղաղության լուրը ստանալուն պես Պասկևիչը շտապեց հոկտեմբերի 10-ին Էրզրումից դիմել Նիկոլայ I-ին: Իր զեկուցագրում ներկայացնելով ռուսական զենքի հաջողությունները՝ Պասկևիչն այդ գործում մեծ տեղ է հատկացնում արևմտահայությանը: Ուստի խուսափելու համար թուրքական կառավարության վրեժխնդրությունից, նա կայսրից թույլատրություն է խնդրում կազմակերպելու արևմտահայության վերաբնակեցումը Ախալցխա, Ախալքալաք և Հայկական մարզ՝ համոզմունք հայտնելով, որ այդ գործում ծախսած միջոցների դիմաց աշխատասեր հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ առատորեն վարձահատույց կլինի: Յուրաքանչյուր ընտանիքի վերաբնակեցման հետ կապված ծախսը, Պասկևիչի հաշվարկներով, կազմելու էր 25 ռուբլի արծաթով, որը կկազմեր 250 հազար ռուբլի արծաթ կամ մեկ միլիոն թղթադրամ ամբողջ գաղթականության համար:³¹

Հայ պատմագրությունը շատ անգամ է անդրադարձել 1829-1830 թթ. արևմտալեզուների վերաբնակեցման պատմությանը: Հայ պատմաբանների մի մասի կարծիքով, այդ վերաբնակեցումը հիմնականում եղել է ռուսական զինվորական շրջանների և Էրզրումի հայ առաքելական հոգևոր թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու հորդորների հետևանք, որին Կ. Պոլիսի հայոց պատրիարքը հանիրավի պաշտոնանկ էր արել:³² Սակայն կան փաստեր, որ Կարապետ Բագրատունին ի սկզբանե դեմ է եղել վերաբնակեցման գաղափարին՝ զիտակցելով դրա ծանր հետևանքները ինչպես գաղթողների, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում մնացող հայության համար:³³ Ռուսական ռազմական իշխանությունները կարողացան բարեհաճ վերաբերմունքի, շնորհած արտոնությունների միջոցով օգտագործել Բագրատունու անձնական վիրավորվածությունը պատրիարքարանից, ինչպես և անվիճելի հեղինակությունը՝ թուրքերին վերադարձվելիք արևմտահայ գավառներից զանգվածային արտագաղթ հրահրելու նպատակով:³⁴

Արդեն 1829թ. հոկտեմբերին, չսպասելով վերաբնակեցման պաշտոնական թույլտվությանը և ռուսական կառավարության նյութական և ռազմական օգնությանը, Կարսի նահանգից, Բայազետից, Ալաշկերտից և Էրզրումի մի քանի այլ լիվաներից

²⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Եր., 1972, էջ 81:

³⁰ История военных действий в Азиатской Турции 1828-1829 годах, ч. 2, стр. 290.

³¹ М. Д а р б и н я н, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., ԲՀԱ, 1977, N 3, էջ 11-12:

³² Յ. Գ. Եղիազյան, Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, 1876, թիվ 1, էջ 187, Աղանեանց Գ., Կարնոյ գաղթը, էջ 4-5:

³³ Ա. Մեղիսյան, Չախալքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 182:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 183:

գաղթականների առանձին խմբեր բռնում են գաղթի ճանապարհը, հայտարարելով՝ «գաղթում ենք և այլևս չենք մնում օսմանցոց ձեռքին»:³⁵

Այս վերաբնակեցումը Տայքի հայության համար նույնպիսի կործանարար և վնասաբեր ազդեցություն ունեցավ, ինչպես XVII-XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը: Դիշտ է, Տայքի հայ կաթոլիկները քիչ թե շատ վայելում էին եվրոպական պետությունների աջակցությունը, սակայն XIX դ. սկզբին թուրքական իշխանությունների կողմից հալածանքներ տեղի ունեցան, որի հիշողությունը հայ կաթոլիկների մեջ 1829 թ. դեռևս թարմ էր մնում: Կարելի է ասել նաև, որ այս բռնությունները ազդակ հանդիսացան Տայքի հայ կաթոլիկների մի մասի համար՝ բռնելու վերաբնակեցման դժվարություններով լի ճանապարհը: Հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Եփրեմ Մեթի և Էրզրումի ու շրջակա գավառների 17 գյուղերի հայ կաթոլիկ հոգևորականների դիմումը³⁶ նկատի ունենալով՝ գեներալ Ն. Պանկրատևը 1829 թ. դեկտեմբերի 1-ին զեկուցում էր կոմս Պասկևիչին, որ Էրզրումի կաթոլիկ հայերը ռուսական սահմաններ տեղափոխվելու մտադրություն ունեն: Պասկևիչից հրաման խնդրելով վերջիններիս վերաբնակեցումը կազմակերպելու համար՝ Պանկրատևը հաղորդում է վիճակագրական տեղեկություններ կաթոլիկ հայության քվաքանակի վերաբերյալ, համաձայն որի՝ Էրզրում քաղաքից, ինչպես նաև Օվայի, Դերջանի, Վերին Բասենի և Խնուսի սանջակներից հայ կաթոլիկների 560 ընտանիք ցանկություն է հայտնել տեղափոխվելու ռուսական սահմաններ:³⁷ Այս հաղորդման մեջ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի տեղեկությունը Դերջանի գավառի վերաբերյալ, որի Նորշեն գյուղից գաղթելու ցանկություն էր հայտնել 40 ընտանիք, Ռաբաթ գյուղից՝ 15 ընտանիք և Մեղուս գյուղից՝ 4 ընտանիք:³⁸ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Մխիթարյանների՝ արքահորն ուղղված հայ կաթոլիկների առաջնորդ Եփրեմ Մեթի նամակին՝ գրված Ախալցխայում 1830թ. օգոստոսի 27-ին: Հայր Եփրեմը, խոսելով 1829թ. կաթոլիկ հայության վերաբնակեցման նախապատրաստական աշխատանքների մասին, նշում է, որ «Կարճոյ գաւառ և Խնուս և Թորթոմ միաբանեցին դիմել յԱխլճխա: Բասեն վերին և ներքին ակն եղ ի Լոռի. միայն թէ ներքինն դրժեաց խոստմանն և յետ ընդունելոյ զիր ճանապարհի...»:³⁹ Ինչպես տեսնում ենք, Դերջանի գավառի վերաբերյալ 1829թ. վերաբնակեցում կազմակերպելու մասին ոչ մի խոսք չկա: Դերջանի փոխարեն մենք այստեղ հանդիպում ենք Թորթոմ անվանը: Եթե հաշվի առնենք, որ Նորշեն, Ռաբաթ և Մեղուս անունով գյուղեր խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում եղել են նաև Թորթոմի գավառում, ավելին, այնտեղ ապրելիս են եղել նաև հայ կաթոլիկներ, ապա չի կարելի բացառել, որ գեներալ Պանկրատևը կոմս Պասկևիչին հղած իր վերոհիշյալ զեկուցագրում վրիպել է՝ շփոթելով Թորթոմ և Դերջան գավառները, և որ գաղթի ցանկություն հայտնած վերոհիշյալ 59 տուն հայ կաթոլիկները Թորթոմի գավառից են:⁴⁰ Այդ փաստի օգտին վկայում է նաև այն, որ հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդի տեղեկությունները հստակ են և տարրընթերցումների առիթ չեն տալիս: Ինչ վերաբերում է Դերջանից կատարված վերաբնակեցմանը, ապա

³⁵ Ա. Երիցեանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 437:

³⁶ *Присоединение Восточной Армении к России*, т. 2, стр. 601-602.

³⁷ *М. Дарбинян, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг.*, стр. 14.

³⁸ *Նույնը:*

³⁹ *Մ. Կարապետյան, Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին*, էջ 288:

⁴⁰ *Մեր կարծիքով, մի ուշագրավ գուցադիպություն ևս կարելի է տեսնել ռուսական զինվորականների զեկուցագրերում: 1829 թ. վերջին Էրզրումի լիվայից Լոռի գաղթած կաթոլիկ հայերի թիվը 59 ընտանիք է (տե՛ս Մ. Դարբինյան, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., стр. 21): Ինչպես տեսանք, 59 ընտանիք են նաև Թորթոմի գավառի այն կաթոլիկները, որոնք 1829 թ. ցանկություն էին հայտնել վերաբնակվելու:*

Եփրեմ Սեթը գրում է. «Յետ այս ամենայնի ի հասարակած է ամսեանն մայիսի սկիզբն արարեալ ժողովրդդեան քակտիլ ի կայից իրեանց մինչև զհինգ յունիսի դատարկեցաւ ողջ Արգոուն քաղաք և շրջակայ դաշտն Կարնոյ և Դերջան և Թորդում, որք կանուխ յանձնեալ էին Օսմանցոյն»:⁴¹ Բնականաբար, այստեղ արդեն խոսվում է 1830 թ. իրադարձությունների մասին:

Ռուսական հրամանատարության և հայերի փոխհամաձայնությամբ Էրզրումի վերաբնակներին որպես բնակության վայր տրամադրվելու էր նախկին Ախալցխայի նահանգի՝ Ռուսաստանին անցած շրջանը, բայագետցիները բնակվելու էին Սևանի ավազանում, իսկ կարսեցիները՝ Գյումրի ամրոցում, Շորագյալի, Լոռի-Փամբակի գավառներում և Արագածի ամայի գյուղերում:⁴²

Չմռան նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1830թ. վաղ զարնանը, սկսվում է արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցումը: Էրզրումից և շրջակա գավառներից մեծ թվով հայեր դիմումներ են ներկայացնում Կարապետ արքեպիսկոպոսին՝ խնդրելով իրենց տեղափոխել ռուսական սահմանները:⁴³

Էրզրումի գաղթականները Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ 1830թ. մայիսի 10-ին թողեցին պատմական Բարձր Հայքը և բռնեցին անակնկալ դժվարություններով լի երկար ու տխուր ճամփան: Ռուսական զինվորական հրամանատարությունը Կարապետ արքեպիսկոպոսին և նրա մերձավորներին արտոնել էր մշտական բնակություն հաստատել Թիֆլիսում:⁴⁴ Մայիսի 15-ից հունիսի 5-ը դատարկվեցին Էրզրում, Բարեթո, Գյումուշսանե, Քոլի քաղաքները և Դերջան, Թորթում, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Սպեր, Թիքման գավառները: Դեպքերի ակնատես Է. Մմիթը գրում է. «Չկար Էրզրումի փաշայության մի մաս, որտեղից փախուստ չլիներ, բացի Էրզրումից..., Իսպիրի և Թորթումի մի մասից»:⁴⁵ Թուրքական և քրդական հրոսակախմբերի հանկարծակի հարձակումները կանխելու նպատակով գեներալ Պանկրատևը յուրաքանչյուր խմբի կցում էր հայերեն իմացող մեկ սպա և մի քանի կազակներից բաղկացած պահակախումբ:⁴⁶

Տեսնելով, որ երկրամասը զրկվում է աշխատասեր հայ գյուղացիությունից, հմուտ արհեստավորներից և առևտրականներից, Բ. Դուռը փորձում է տարբեր միջոցներով խոչընդոտել գաղթը: Կառավարության դրոմամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից Արևմտյան Հայաստան է ուղարկվում Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը, որին, սակայն, չի հաջողվում հետ կանգնեցնել գաղթողներին: Ավելին, նրանք հայտարարեցին, որ «եթե անգամ Քրիստոսն իջնի երկնքից և առաջարկի մնալ թուրքական տիրապետության տակ, մենք չենք հետևի նրա խորհրդին»:⁴⁷

Արևմտահայ վերաբնակիչների ընդհանուր թվի վերաբերյալ կան տարբեր տվյալներ, որոնք տատանվում են 83 հազարից⁴⁸ 100 հազարի⁴⁹ միջև: Եթե Էրզրումից և նրա հարևան գավառներից վերաբնակեցված հայության թվաքանակի մասին տեղեկությունները (7154 ընտանիք), որոնք ներկայացվել են գեներալ Ն. Պանկրատևի ցուցակների հիման վրա, կարելի է իրական համարել, սպա Բայագետի լիվափաշայության տարածքից 4215 ընտանիք գաղթելու վերաբերյալ տվյալը՝

⁴¹ Մ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն, Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 290:

⁴² М. Д а р б и н я н, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

⁴³ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163գ, վավ. 1177, թ.1:

⁴⁴ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163գ, վավ. 1177, թ.1:

⁴⁵ Smith E., նշվ. աշխ., էջ 124.

⁴⁶ Մ. Գ ա ր ր ի ն յ ա ն, Արևմտահայերի 1829-1830 թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 95:

⁴⁷ М. Д а р б и н я н, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 20-21.

⁴⁹ Ա. Ե ր ի ց յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 441-442:

ներկայացված Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհրուքովի և գաղթականներին ուղեկցող իշխան Արդուբյանի կողմից,⁵⁰ Ա. Մելքոնյանը չափազանցված է համարում: Նա բազմաթիվ վկայությունների և տարբեր վիճակագրությունների վրա կատարած հաշվարկներով ցույց է տվել, որ իրականում Բայազետի լիվա-փաշայությունից ռուսական սահմաններ են տեղափոխվել մոտ 2500 ընտանիք կամ 15 հազար մարդ, քանի որ 1828 թ. սեպտեմբերին այնտեղ ապրում էր շուրջ 3200 հայ ընտանիք:⁵¹ Կարսից տեղափոխվածների թիվն իր հեթեթին կազմում էր 2264 ընտանիք կամ 13935 մարդ: Էրզրումի նահանգից տեղափոխվածների ընդհանուր թիվը պետք է ընդունել 9682 ընտանիք, որից 2528 ընտանիքը՝ Բայազետից, ինչպես դա հաղորդում էր զենեքալ-մայոր Ռեուտը:

Այդպիսով, 1829-1830 թթ. ընթացքում ռուսական տիրապետության տակ տեղափոխված արևմտահայ վերաբնակիչների թիվը կատարելի շուրջ 12300 ընտանիք կամ 74 հազար մարդ:⁵²

Տայքի գավառներից 1829-1830 թթ. վերաբնակեցումն ամենամեծ ազդեցությունը թողեց հայաշատ Թորթումի գավառի վրա, որի առանձին շրջաններից, սակայն, արտագաղթ տեղի չունեցավ, քանի որ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ռուսներն այնտեղից դուրս էին եկել, իսկ թուրքական իշխանությունները զենքով ստիպել էին հայերին մնալ տեղերում:⁵³ Թորթումից տեղի ունեցած վերաբնակեցման արդյունքում գավառը զրկվեց հայ բնակչության մեծագույն մասից, որի հետևանքով բուռն կերպով սկսվեց կեսկես* բնակչության թուրքացման գործընթացը: Բազմաթիվ հայկական բնակավայրերից Թորթումի գավառում հայաբնակ մնացին տասներեքը՝ Ապոնեսը, Գառնկոցը, Գորբերը, Խախուն, Խոզարակը, Կոչանցը, Նորաշենը, Շիփեքը, Պարը, Ռաբաթը, Վախթիկանցը, Վերինգյուղը և Քցխան:⁵⁴

Բացի մանր և անհատական դրսևորումներից, վերաբնակեցմանը չմասնակցեց Կիսիկիմի գավառի հայաբնակ գյուղերի՝ Խոտրջուրի, Մոխրկուտի, Կուրաշենի, Կարմիրքի և մյուսների հայությունը: Եփրեմ Մեթի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ վերաբնակեցման ճանապարհին հայ կաթոլիկներին ուղեկցում էին խոտրջուրցի քահանաները, որոնք, սակայն, «թողին նոքա և մեկնեցան ի գաւառ իւրեանց»:⁵⁵ Միայն Մխիթարյան միաբանության անդամ, կարմիրքցի քահանա հայր Նիկողայոսն է շարունակում ճանապարհը դեպի Ախալցխա և մեծ աջակցություն ցուցաբերում Եփրեմ Մեթին:⁵⁶

Ցավոք, սկզբնաղբյուրներում Տայքից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին հստակ տեղեկություններ չկան: Ակնհայտ է, որ տայեցիները բնակություն են հաստատել Ախալցխայում և նրա շրջակա շրջաններում: Ա. Մելքոնյանի կարծիքով, Ջավախքի Բալխ գյուղ տեղափոխված էրզրումցիները Թորթումի Մեղրագոմ գյուղից են, իսկ Գամալա գյուղում հաստատված արևմտահայերի մեծագույն մասը Թորթումի Շիփեք, Գառնկոթ և Ռաբաթ գյուղերից են:⁵⁷ Եթե մինչև վերաբնակեցումը Թորթումի

⁵⁰ *М. Д а р б и н я н, նշվ. աշխ., էջ 20-21:*

⁵¹ *Ա. Մելքոնյան, Էրզրում, էջ 142-144:*

⁵² *Նույն տեղում, էջ 144:*

⁵³ *Ա. Մելքոնյան, Էրզրում, էջ 140-141:*

* «Կեսկեսներ» էին անվանվում մահմեդականացած այն հայերը, ովքեր պահպանում էին հայեցի շատ սովորույթներ: Նրանց անձնանուններում գերակշռող հայկական բաղադրիչն էր՝ Կիրակոս-օղլի, Գասպար-օղլի և այլն: Տե՛ս Յ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Մեծ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 80-82:

⁵⁴ *Մ. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1907, հ. 2, գ. Ա, էջ 51:*

⁵⁵ *Մ. Կառնապետյան, նշվ. աշխ., էջ 290:*

⁵⁶ *Նույնը:*

⁵⁷ *Ա. Մելքոնյան, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. Իրանորդին, էջ 193:*

լիվայի հայության քիվը հասնում էր շուրջ 5440-ի,⁵⁸ ապա վերաբնակեցումից հետո Թորթումի 13 հայաբնակ գյուղերում մնաց շուրջ 3000-ը: Տայքի մյուս գավառներից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Փաստն այն է, որ այդ գավառներում մինչև 1829-1830 թթ. վերաբնակեցումը բազմաթիվ հայեր են ապրել:

Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվում և Երևանի Մատենադարանում պահպանվել են վավերագրեր, որոնց հեղինակն է համարվում Տայոց եպիսկոպոս Կարապետը:⁵⁹ Մեր համոզմամբ, Տայոց եպիսկոպոս Կարապետը նույն ինքն է՝ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին է, և այդպես անվանում է ինքն իրեն հնարավոր երեք պատճառներով: Առաջինը, որ Տայքի հայ առաքելականները հոգևոր առումով իր ենթակայության ներքո էին: Երկրորդ, որ Էրզրումի նահանգից Ախալցխա տեղափոխված հայության մեջ ստվար զանգված էին կազմում տայեցիները, մասնավորապես՝ թորթումցիները, և երրորդ՝ Ախալցխայի շրջանը, ուր բնակություն էին հաստատել Էրզրումի նահանգի հայերը, նրանց կողմից անվանվում էր «Ռուսաց Հայաստանի Տայոց աշխարհ»:⁶⁰

1830 թվականից հետո Արևմտյան Հայաստանում սկսված ներքին միգրացիոն գործընթացները բնորոշ էին նաև Տայքին, որը, լինելով ռուսական կայսրությանը սահմանամերձ շրջան, ընդունում էր վերաբնակիչների Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից: Այս վերաբնակիչները գալիս էին լրացնելու այն թափուր մնացած տեղերը, որոնք առաջացել էին տեղաբնիկների ռուսական սահմաններն անցնելուց հետո: Այդպիսի վերաբնակիչներից էին Օլթիի գավառի Բերդուս գյուղի 50 տուն հայերը,⁶¹ Փանակի Ագրակ գյուղի 270 բնակիչները:⁶² Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ Կարինից «երևելի անձանց» մի ստվար խումբ տեղափոխվում է Տայք, որոնց հետ նամակագրական կապեր էր շարունակում պահպանել Կարապետ արքեպիսկոպոսը:⁶³

1830 թվականից հետո Օլթի գետի ավազանում բնակվող հայությունը գրեթե ամբողջությամբ նորաբնակներ էին: Բնիկները կա՛ն մահմեդականացել էին, կա՛ն տեղափոխվել ռուսական սահմաններ: Միաժամանակ, Ռուսաստանին անցած շրջաններից եկած մահմեդական բնակչությունը հիմնականում հաստատվեց Կիսկինի, Թորթումի, Սպերի, Վերին և Ստորին Բասենների դատարկված հայկական գյուղերում՝ բացասական հետևանքներ թողնելով այդ գավառների էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա: Այս առթիվ Հ. Տաշյանը գրում է. «...գաղթային շրջանն ունեցած է ուրիշ արդիւնք մը, մեծ ներգաղթ մահմեդական տարրի մը (Կովկասէ Լն), և այս միջոցին մահմեդականը ոտք կրնան դրած ըլլալ (և յաճախ դրած են, ոչ միայն հայոց լքած վայրերն, այլ ուրիշ տեղեր ալ՝ ուր կրուան մը գտած են սպրդելու:... Ի հարկէ չենք ուզեր ըսել, թէ այս մահմեդականները միայն նոր գաղթականներ են և որևէ բնիկ տարր չկար»:⁶⁴

Արևմտահայության վերաբնակեցումը, սակայն, չհանգեցրեց հայաթափման: XIX դ. կեսի դրությամբ հայերը շարունակում էին մնալ Արևմտյան Հայաստանի

⁵⁸ Ա. Մ Ե լ ք ո ն յ ա ն, Էրզրում, էջ 116:

⁵⁹ ЦГИАГ, ф. 2, оп. 1, д. 2594, л. 28: Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163ե, վավ. 15, 106, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Մ. Էջմիածին, 2001, հ. 9, էջ 4162, 4188, Մ. Դարբինյան, Վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, ԲՀԱ, 1973, թիվ 2, էջ 142:

⁶⁰ Գ. Ա ղ ա ն ն ա ն, Կարնոյ գաղթը, Թիֆլիս, 1891, էջ 3:

⁶¹ Տեն ջըրճոս Եանոս ջոլոսոյոտոս զօզօ զօզօտօ, ք. 3, տծօլօտօ, 1958, թթ. 597:

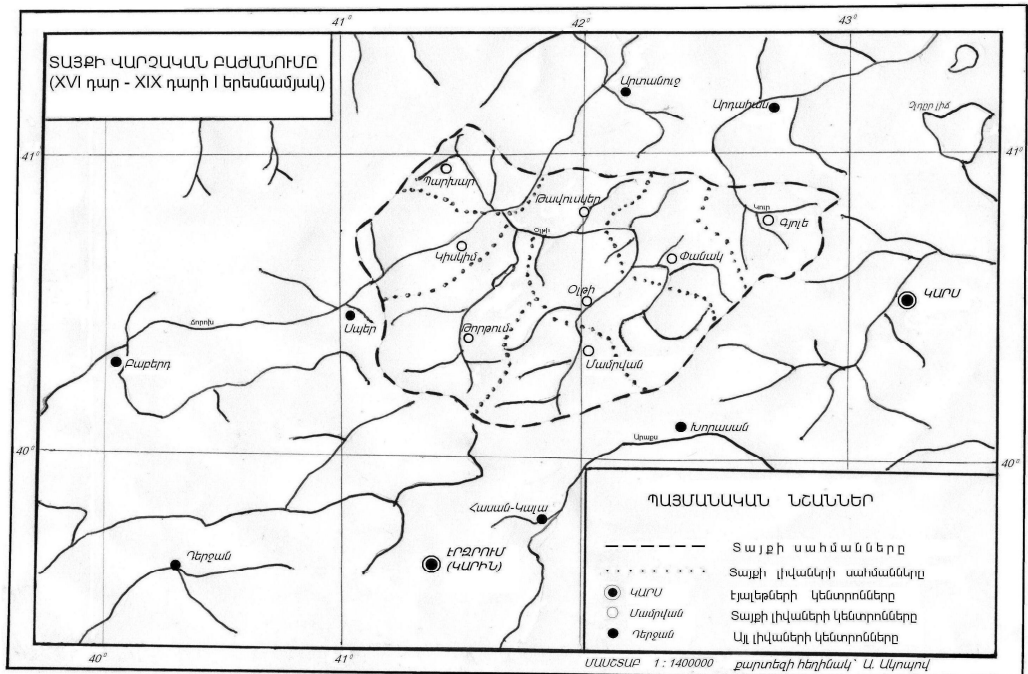
⁶² ЦГИАГ, ф. 415, оп. 1, д. 21, л. 15:

⁶³ Յ. Գ Ե ղ ա մ Ե ա ն, Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, 1876, թիվ 1, էջ 205, Դիվան հայոց պատմութեան, կազմեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912 էջ 485:

⁶⁴ Հ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1973, 1-3, էջ 44-45:

ամենատվար ժողովուրդը: Նրանց թիվը անցնում էր երկու միլիոնից: Այդ թիվն են նշում նաև թուրքական հարցերով զբաղված XIX դ. եվրոպացի հեղինակները.⁶⁵

Այսպիսով, XIX դ. առաջին երեսնամյակի ժողովրդագրական տեղաշարժերը, այդ թվում արևմտահայերի և մասնավորապես տայեցիների 1828-1829 թթ. զանգվածային վերաբնակեցումը խոշոր նշանակություն ունեցան Արևելյան Հայաստանի և Այսրկովկասի այլ շրջանների տնտեսական զարգացման համար: Անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ՝ շուրջ 74 հազար արևմտահայեր զերծ չմնացին սոցիալական և ազգային ճնշումներից, այլև հայտնվեցին ցարական կառավարության վարած գաղութային քաղաքականության բովում: Այսուհանդերձ, ռուսական հպատակության տակ հայությունն ազատվում էր ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, որ դարեր ի վեր դամոկլյան սրի պես կախված էր նրա գլխին, ձեռք էր բերում անձի և գույքի համեմատական ապահովություն, հաղորդակից դառնում տնտեսական և մշակութային կյանքով անհամեմատ ավելի բարձր կանգնած երկրի հետ: 1829-1830 թթ. վերաբնակեցման արդյունքում Արևմտյան Հայաստանի բնակչության հաշվին ստվարացավ հայկական բնակչության թիվը Արևելյան Հայաստանի տարածքում, որն ավելի խորացրեց Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական պատկերի դինամիկեղման գործընթացը:

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ТАЙКЕ В ПЕРВОМ ТРИДЦАТИЛЕТИИ XIX ВЕКА

___ Резюме ___

___ А. АКОПОВ ___

⁶⁵ М. У б и ч и н и, *Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, перевод с франц., СПб., 1854, стр. 8.*

По сравнению с концом XVI в., к началу XIX в. в результате этно-демографической политики Османской империи, население Тайка сократилось на 20 □□□□ и составило 60340 человек. Значительную часть населения Тайка составляли мусульманизированные армяне. От 30-и до 40 %-ов сократились и поселения Тайка.

Во время русско-турецкой войны 1828-1829 гг. русские войска вошли в Тайк и покорили местных мусульманских правителей. Однако, по Адрианопольскому договору, заключенному 2 сентября 1829г.,Тайк вместе с другими завоеванными районами Западной Армении, был возвращен Османской Турции. Не желая оставаться под турецким игом, значительная часть армян Тайка (апостольские и католики) под предводительством Карапета архиепископа Багратуни и Епрема вардапета Сетяна предпочли переселиться в перешедшие к России Ахалцих и прилежащие территории.